

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

Милоје НИКОЛИЋ
Завод за заштиту споменика културе
Ваљево

НАДГРОБНИ ЕПИТАФИ ИЗ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦА КОД ВАЉЕВА *

Анстракт: У раду су дати натписи са надгробних споменика у манастиру Грачаница код Ваљева. Обухваћени су сви натписи до 20. столећа, а описане су и целокупне гробне конструкције ради сагледавања сепулкралне целине. Датовањем натписа хронолошки се утврђују и поједини типови гробних обележја, а натпис на једном од надгробника исправља и погрешку око презимена једног од ктитора цркве са почетка 19. столећа.

Кључне речи: манастир Грачаница, Ваљево, 19. столеће, надгробници, ктитор, епитафи.

Манастир Грачаница налази се у селу Тубравић, око двадесет километара југозападно од Ваљева. Храм посвећен Св. Архангелу Михаилу смештен је на десној обали реке Сушице, у проширењу речног кањона. Своје име манастир је добио по реци Грачаници, која се нешто узводније спаја са реком Сушицом. Река, пак, своје име дугује остацима града чији су трагови откривени последњим рекогносцирањем на обронцима Повлена.¹

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ На брду Вито у атару села Брезовица пронађени су остаци утврђења из старијег гвозденог доба: Д. Булић, Р. Арсић, Д. Радичевић, *Археолошка истраживања манастира Грачанице код Ваљева у 2011. години*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву 45, Ваљево 2011, 107.

Први историјски помен манастира датира из 1560. године, када је имао два монаха који су одсеком плаћали 60 акчи. Затим се помиње 1572. године и, коначно, у попису насталом у време владавине султана Мурата III (1574-1595).² Упркос томе што нема више података о Грачаници све до обнове у 19. столећу, важило је мишљење да је манастир опустошен за време Кочине Крајине.³ Међутим, поновном анализом расположивих историјских извора указано је да нема потврда о трајању манастира током 18. столећа, због чега се у догађајима око Великог бечког рата (1683 – 1699) тражи и време страдања Грачанице.⁴ У складу са изнетим мишљењем био би и податак из родослова ктитора, по коме се половином 18. века, на простор од Турака разрушеног манастира и запуштеног имања, њихова породица и доселила.⁵

Црква је обновљена након Првог српског устанка, а друга велика обнова уследила је залагањем владике Николаја Велимировића 1930. године.⁶ Од обнове почетком 19. столећа, црква у Грачаници коришћена је као парохијска, све до 2010. године када је претворена у мушки манастир. Од 1997. године црква је проглашена за споменик културе.⁷ Чињеница да је пројектом изградње бране „Стубо – Ровни“ планирано формирање акумулационог језера под чијом водом би се нашао простор манастира, условила је и прва археолошка истраживања 1987. године.⁸ Привођењем крају пројекта изградње бране, поново се током 2011. године јавила потреба за наставком заштитних археолошких истраживања, која нису окончана.⁹

² О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 41–42; 72.

³ Ж. Жеж, *Црква у Грачаници*, Гласник Друштва конзерватора Србије 18, Београд 1994, 109–113; Г. Бабић, *Старе цркве у Ваљевоу*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994; 143; И. Стојић, *Грачаница, црква и некропола код Ваљева*, Београд 2010, 116.

⁴ Детаљније о овоме: Д. Булић, Р. Арсић, Д. Радичевић, *Манастир Грачаница*, 108.

⁵ А. Јеремић, *Црква Грачаничка*, Глас цркве, Шабац 1927, св. 3–4, 59–61, прештампано у „Глас Ваљева“ бр. 36–38, од 14, 21. и 28.09.1930.

⁶ *Споменичко наслеђе колубарског и мачванског округа* (Д. Стаменић), Ваљево 2006, 29.

⁷ *Службени гласник РС* бр. 51/97 према одлуци Владе Р. Србије 05 број 633-3721/97 од 17. 10. 1997.

⁸ О резултатима ових истраживања и релевантној литератури видети: И. Стојић, *нав. дело, passim*.

⁹ О разлозима за незавршетак археолошких истраживања, као и о новим сазнањима на основу ових ископавања: Д. Булић, Р. Арсић, Д. Радичевић, *нав. дело*, 105-116.

Питање времена заснивања манастира и првобитног изгледа цркве и даље остаје отворено до обављања комплетних археолошких истраживања. За сада, време оснивања манастира на основу последњих налаза може се померити у време друге половине 15. столећа.

На релативно малој површини, на простору северно од цркве налази се већи број надгробних споменика различитог облика, који сведоче о сахрањивању у периоду у 19. и 20. веку. Приликом археолошких истраживања 2011. гробље је очишћено, уклоњен је танак слој земље, након чега је извршено геодетско снимање и фото документовање затеченог стања.

Овај рад посвећен је надгробницима са натписима, захваљујући којима се временски могу датирати и сви надгробни споменици који припадају истом типу. Надгробни споменици представљају део недовољно проучене културне баштине.¹⁰ То се нарочито односи на оне позније, из времена османске власти, на које није скренуто довољно пажње, а гробља се уништавају или су обрасла у трње и шикару. Споменици су, као својеврсно богатство архитектонских облика и декоративних елемената, значајни не само због својих уметничких вредности, већ и због натписа (посвета) као вида прворазредних историјских извора.

Највећи број надгробника на гробљу код Грачанице су вертикално усађене плоче више главе покојника, са натписом на фронталној, источној страни. Појава уклесаних орнамената, најчешће крстова, и појава натписа, захтевали су значајну мајсторску вештину. Надгробни споменици 20. века, као потпуни занатски производи и временски сувише блиски, искључени су из овог рада.

У даљем тексту дати су натписи са девет надгробних споменика, упоредо на оригиналном писму и транскрибовани на савремени српски правопис. Нечитка места означена су угластим заградама са три тачке унутра. Сви споменици на којима се налазе приложени натписи физички су описани.

¹⁰ За сада остаје једина свеобухватна монографија о надгробним споменицима на тлу Србије: Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд, 1995. За област Тамнаве објављене су две монографије са натписима на надгробним споменицима: М. Николић, *Извори са камена о Тамнави 1804-1815*, Ваљево 2006 и Исти, *Извори са камена о ваљевској Тамнави 1708-1804*, Ваљево – Београд 2010.

1. Надгробна плоча непознатог лица

У плочнику поред северног зида храма Св. Арханђела Михаила налази се делимично оштећена надгробна плоча дуга 195 и широка 101 центиметар. Дуга посвета је вероватно ходањем излизана, тако да се данас не може јасно прочитати натпис који је у три реда (Т. 2/1–2).

Епитаф је исписан црквенословенским писмом и српским језиком. Према словима, може се претпоставити да је исписан током друге половине 18. столећа. Као аналогне могли би се посматрати надгробне плоче крај порушеног манастира Ивање, изнад Новог Села код Лознице, а на једној од њих је и натпис игумана Георгија.¹¹

1. ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБ БОЖИ	Овде почива раб божи
2. [...] ПРЕСТАВИ СЕ [...]	[...] престави се [...]

2. Надгробни споменик непознатог лица

Споменик је разбијен, а његова посвета оштећена и скоро неразумљива. Очувано је неколико јасних речи, али недовољно за склапање логички разумљиве језичке целине.

Надгробник је првобитно био усадник на проширеном постољу изведеном од истог комада камена. Очувани део надгробника висок је 35, широк 22 и дебео 9 центиметара (Т. 2/3–4).

[...]	[У]
1. [М]РЕ [1]810 [?]	ре у [1]810 [?]
2. [...] ЊЕ СУ СВЕ УНУ-	[...] ње су све уну-
3. КЕ [...]	ке [...]
4. КА УМРИ	ка умри
5. [...]	[...]

¹¹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија* (Ђ. Бошковић – В.Кораћ), Београд 1953, 179–180.

3. Надгробни споменик Ранка Вукосављевића

Ранко Вукосављевић преминуо је 1818. године, како је забележено лево на врху споменика.

Споменик је правоугаоног облика, са заобљеним горњим делом, висине 132, ширине 79 и дебљине 15 центиметара. Изнад уклесаног натписа у три реда, а испод полукружног венца који прати облик споменика, изведена су четири крста у кругу. Гробно место обележава данас доста неправилна камена конструкција од ломљеног камена дим, 2,5m x 1,5 m (Т.3).

Посвета је исписана црквенословенским писмом и српским језиком, а тече у три реда обележена трима уклесаним водоравним линијама.

1818

1. ЗДѢ ПОЧНВАЄТ РАБѢ БОЖ–
2. И РАНКО ВУКОСАВЛѢ
3. ВНЧ

Овде почива раб бож-
и Ранко Вукосавље-
вић

Према Јеремићевим подацима, средином 18. столећа из Беросавине у Ужичком округу на запуштено манастирско имање доселила су се два брата: Мијаило и Веселин. Веселин је имао пет синова: Вукосава, Милована, Павла, Ранисава и Милосава.¹² Вукосав је, заједно са братом Милосавом, био ктитор цркве, и надживео је сина Ранка за једну годину.

4. Надгробни споменик Милосава Веселиновића

Милосав Веселиновић је преминуо 1819. године.

Његов споменик је усадник правоугаоног облика висине 132, ширине 55 и дебљине 20 центиметара. Изнад правоугаоног постолја са натписом у четири реда, налази се кружно проширење у коме је у кружном венцу рељефно изведен умножени крст. Између горњег и десног крака уклесана је година смрти: 1819. Поред надгробника, гробно место уоквирује конструкција димензија 2, 45m x 1 m састављена од различитог

¹² Јеремић, *нав. дело*, 59–61.

камена – ломљеног и притесаног, и надгробних плоча. Сам усадник пободен је у оквиру друге, вероватно старије гробне конструкције (Т.4).

Посвета је исписана црквенословенским писмом и српским језиком, а натпис тече целом ширином доњег дела споменика у четири реда обележена хоризонталним линијама.

1819	1819
1. ЗДѢ ПОЧИВАЕТ	Овде почива
2. РЯБѢ БОЖ[И]	роб божји
3. МИОСАВЪ Ве–	Миосав Ве–
4. СЕЛИНОВИЧЪ	селиновић

У извештају Јоакима Вујића наводи се да је Грачаница нова црква, коју су 1818. године зидали Милосав Томић са Стубла и Вукосав Веселиновић из Тубравића.¹³ Очигледно је Вујић погрешно забележио Милосављево презиме, јер се из поменутог родослова види да је и он такође Веселиновић, а не Томић и да је један од четири Вукосавова брата.¹⁴ Натпис на надгробном споменику на којој је уписано и презиме Милосава (Веселиновић), као и година смрти (1819) то и потврђује.

5. Надгробни споменик ковача Дикосава

Дикосав је био занатлија – ковач, рођен 1757, а преминуо 1837. године. Према старости Дикосав је савременик, а можда и учесник Првог и Другог српског устанка. Споменик му је подигао Срећко, али се не каже у ком су родбинском сродству били.

Споменик је правоугаоног облика, са заобљеним горњим делом висине 150, ширине 67 и дебљине 17 центиметара. Изнад натписа у 10 редова, од чега су два испод обележеног натписног поља, налази се представа великог крста са проширеним крајевима и зрацима и на постољу украшеном рељефним волутама.

¹³ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији II*, Београд 1902, 40.

¹⁴ Јеремић, *нав. дело*, 59–61.

Сепулкларну целину са надгробником чини каменом уоквирано гробно место дим. 2m x 1m (Т.5).

Дикосављев епитаф је исписан црквенословенским писмом и српским језиком; спада у дуже натписе међу онима на које смо наишли.

1. ѠВАИ НАДГРОБНИ	Овај надгробни
2. СПОМЕНЪ ПОКАЗЪЕ	спомен показује
3. ГДѢ ПОЧИВАЈУ КОС-	где почивају кос-
4. ТИ ДИКОСАВА КОВ-	ти Дикосава ков-
5. АЧА ПОЖИВЕ 80 Л(Е)ТА	ача; поживе 80 лета
6.И ПРЕСТАВИ СЕ М(Е)С(Е)ЦА	и престапи се месеца
7. [МА]ЈА 18 ДНЕ 1837 Г. А	маја 18 дана 1837. године, а
8. ПОТРУДИ СЕ СРЕЋ-	потруди се Срећ-
9. КО ВОЗДИЖЕ БЕЛЕГЪ	ко, подиже белег
10. ЗА ВЕЧНИ СПОМЕНЪ	за вечни спомен

6. Надгробни споменик Марка Јоанивчића

Марко Јоанивчић је поживео само 5 година и преминуо је 10. марта 1841. године. Овај споменик је правоугаоног облика са заобљеним горњим делом висине 80, ширине 26 и дебљине 11 центиметара. Испод натписног поља са текстом у пет редова, епитаф се наставља у још два реда. Изнад натписа је крст проширених крајева, са зрацима и на постољу, уоквирен рељефним луком са две волуте (Т. 6).

Посвета је исписана црквенословенским писмом и српским језиком.

1. ѠВА СТѢНА	Ова стена
2. ПОКАЗУЕ ГДѢ	показује где
3. ПОЧЊВАЈУ КОСТИ	почивају кости
4. МАРКА ІѠАНИВ-	Марка Јоанив-
5. ЧѢА ПОЖИВЕ ·5· ЛѢ(ТА)	чића; поживе 5 лета
6. І ПРЕСТАВ(И СЕ) М(Е)С(Е)ЦА МА-	и престапи се месеца ма-
7. РТА І ДНЕ (1)841	рта 10. дана 1841

7. Надгробни споменик [Ј]еросима Живковића

[Ј]еросим је рођен 1830, а умро 1850. године. Споменик му је подигао отац.

Живковићев споменик је правоугаоног облика са заобљеним горњим делом висине 108, ширине 30 и дебљине 16 центиметара. Рељефни крст, проширених крајева са зрацима и на полукружном постољу, окружен је венцем са две волуте при дну. Препознатљиве радионичарске израде, споменик припада групи прецизног клесања и стандардизоване форме и орнамената за то време. Занимљиви су линеарно уклесани мотиви винове лозе и астралне представе на бочним странама, те дрвета живота и представа сунца на полеђини усадника. Сепулкларну целину са надгробником чинила је и неукрашена правоугаона плоча дим. 2m x 0,70m (Т.7).

Посвета је исписана црквенословенским писмом и српским језиком.

1. ѠВАЙ НАДГРОБНИ	Овај надгробни
2. СПОМЕНЪ ПОКАЗ-	спомен показу-
3. 8Е ГДѣ ПОЧЫВАЮ КОС-	је где почивају кос-
4. ТИ МЛАДИ-	ти млади-
5. ЋА ЕРОСЫМА ЖИ-	ћа [Ј]еросима Жи-
6. ВКОВИЋА ПОЖ(И)ВЕ	вковића, поживе
7. 20 ЛѣТА ПРЕСТАВИ (СЕ)	20 лета, премину
8. М(ЕСЕ)ЦА ЈУЛІА 21.ГЪ ДНЕ	месеца јула, 21. дана
9. 1850 Г(ОДИНЕ) ПОТРУ8(ДИ СЕ) ѠТ-	1850. године, потруди се
10. ЦЪ ВОЗД(И)ЖЕ БЕЛЕГЪ	отац, подиже белег

Епитаф се наставља на западној страни:

1. ВѣЧНИ СПОМЕНЪ	Вечни спомен
2. [Ј]ЕРОСИМА ЖИ[В]КО-	[Ј]еросима Живко-
3. ВИЋА.	вића

8. [Ј]елин надгробни споменик

Јела је преминула 1851. године, а како је поживела 60. година, значи да је рођена 1791. године, и да је била савременик устанака с почетка 19. века. Била је супруга Томе, вероватно удовица, јер су јој надгробник поставили синови.

Овај споменик је правоугаоног облика са заобљеним горњим делом висине 85, ширине 47 и дебљине 9 центиметара. Изнад натписа у осам редова је представа умноженог крста у кругу са троугаоним зрацима између кракова. Целину са усадником чини правоугаона плоча дим. 2m x 0,75m са представом умноженог крста у лоровом венцу пречника 0,53m (Т.8).

Јелин епитаф исписан је црквенословенским писмом и српским језиком.

1. ѠВАИ НАДГ(РО)БНИ СПОМ(Е)НЪ	Овај надгробни спомен
2. ПОКАЗУЕ ГДѣ ПОЧЫВА[Ю]	показује где почивају
3. КОСТИ ЕЛЕ СУПРУГЕ	кости [Ј]еле, супруге
4. ТОМЇ[НЕ] КО[А] ПОЖЇВЕ	Томине, која поживе
5. 60 Л[ЕТА] ПРЕСТАВЇ СЕ	60. лета, престапи се
6. М[ЕСЕ]ЦА АНУ[АРА] .17. 1851. ГО(ДИНЕ) ПОТ-	месеца јануара 17.
7. РУДИШЕ СЕ СИНО[ВИ] ВОЗ[ДИГОШЕ]	1851. године, пот-
8. БЕЛЕГ	рудише се синови, подигосе белег

9. Надгробни споменик Настасије, супруге Јаковљеве

Настасија је рођена 1811. а преминула 1851. године. Била је супруга Јакова.

Споменик је правоугаоног облика са заобљеним горњим делом висине 65, ширине 41 и дебљине 6 центиметара. Пронађен је оборен и није сасвим јасно које му је припадајуће првобитно место. Доњи део усадника, висине 30 см, је необрађен и предвиђен је за побадање у земљу. Изнад натписа у 6 редова је крст удвојених кракова у кружном лоровом венцу (Т.9).

Посвета је исписана црквенословенским писмом и српским језиком.

1. ѠВА СТѢНА ПОКАЗУЕ ГДѢ	Ова стена показује где
2. ПОЧИВАЮ КОСТИ НАС-	почивају кости Нас-
3. ТАСІЕ СУПРУГЕ АКО(ВА) КО(А)	тасие, супруге Јакова
4. ПОЖЇВИ .40. ЛѢ(ТА) И ПРЕС(ТАВИ СЕ)	поживе 40 лета и престаи се
5. М(ЕСЕ)ЦА ЈУЊІА .12. 1851. ГО(ДИНЕ)	месеца јуна 12. 1851
6. ПОТРУДИ (СЕ) ДРУГЪ	потруди се друг

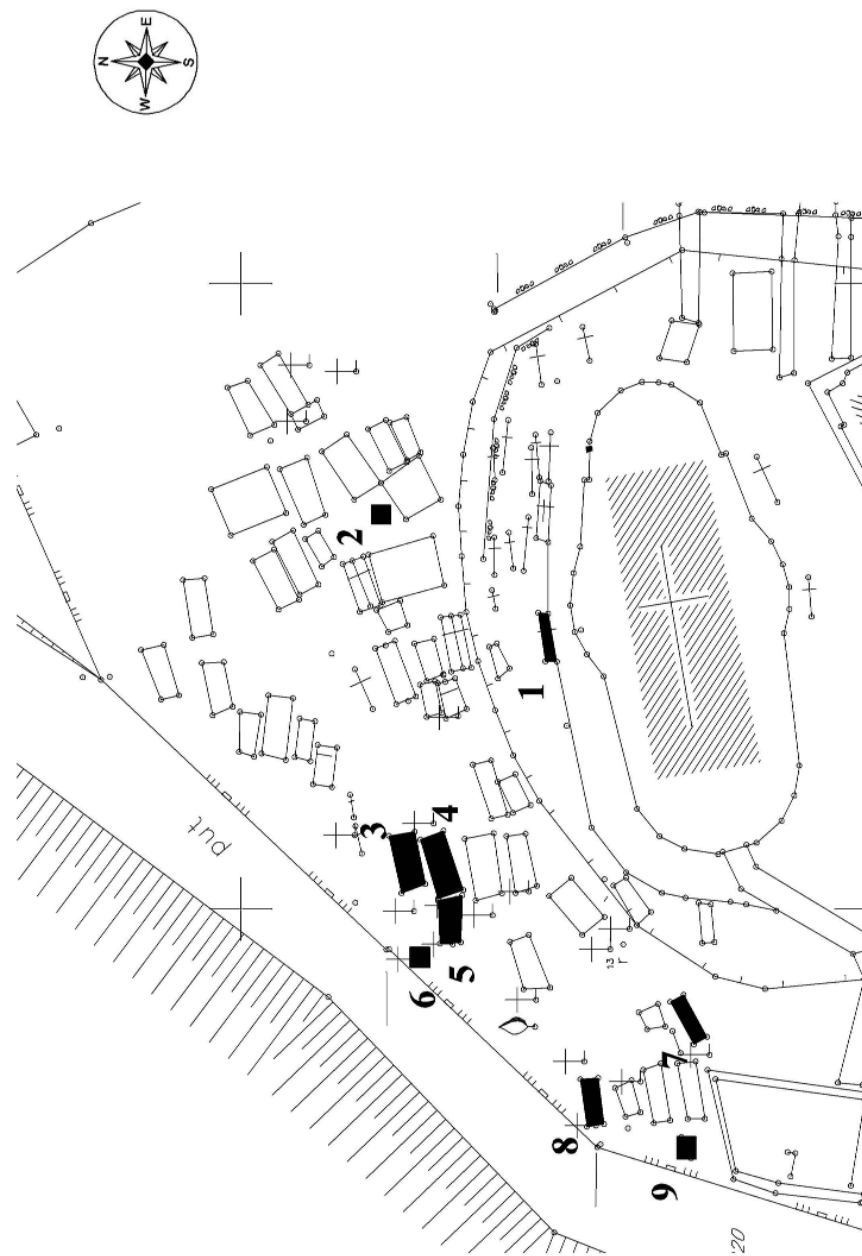
Формулација *потруди се друг* односи се на брачног друга, односно већ поменутог Јакова. *Друг* или *друга* у западној Србији били су синоними за супружнике.

* * *

Натписи на надгробницима из 18. и прве половине 19. века нису честа појава. Штавише, доста су ретки и уколико се јављају обично садрже кратке податке о нечијој години смрти и о онима који подижу споменик, најчешће рођацима. Сем тога, треба имати на уму да су текст најчешће клесали неписмени каменоресци са писаног предлошка и отуда су честа погрешно или непрецизно и произвољно написана слова. Излазак натписа из писаног поља такође је последица неискуства клесара.

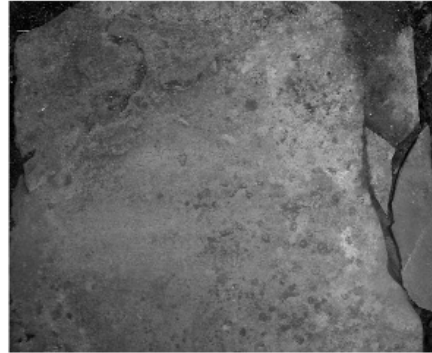
Упоредо са истраживањем самих надгробника или сепулкралних целина, паралелан проблем који овом приликом није ни начет је питање места експлоатације каменолома, као и идентификација радионице у којима су се израђивали споменици. Поред самих посвета, посебно је питање украшавања надгробних белега, односно питање употребљених орнамената и представа и њиховог развоја као израза народне фунерарне уметности и веровања.

Недовољна евидентираност и прецизно хронолошко опредељење надгробника у време османске власти не омогућавају за сада њихово прецизно хронолошко – типолошко сагледавање, скулпторално и ликовно валоризовање и оцену оригиналности и аутохтоности. Проблем датирања решаваћа се објављивањем натписа на њима, а преко њих временским фиксирањем истих форми и појединих радионица у којима су израђивани. Овај рад представља мали прилог у том правцу.

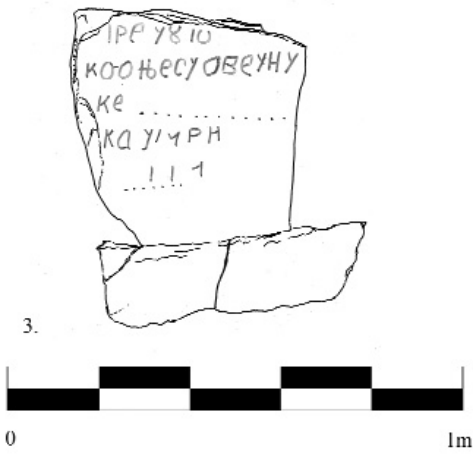

Т. 1 Манастир ваљевска Грачаница, ситуациони план надгробних споменика

T. 2

2. Детаљ споменика са натписом

1.

2.

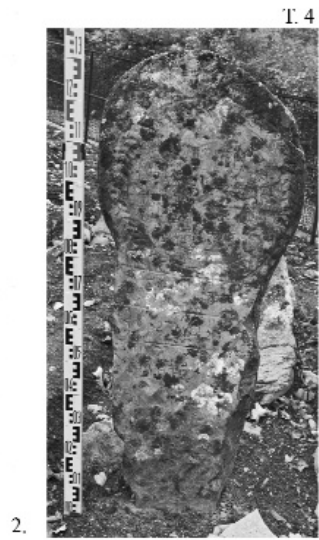

3.

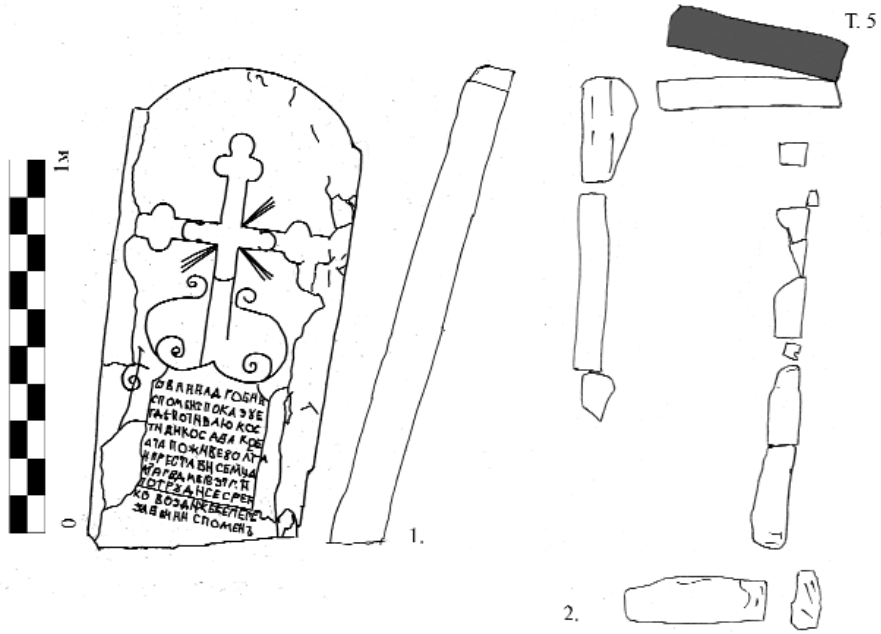

4.

Грона конструкција са положајем усадника

Гробна конструкција са положајем усадника

3.

4.

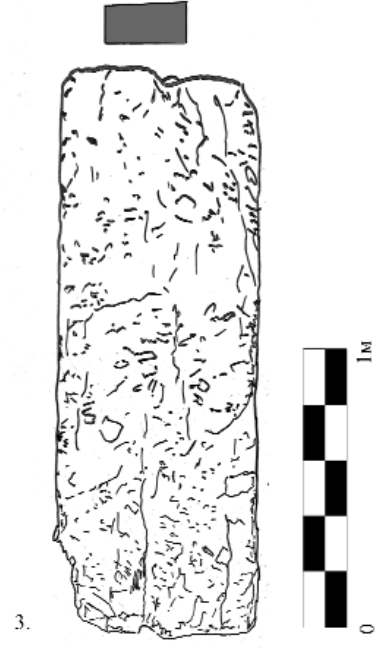
Т. 6

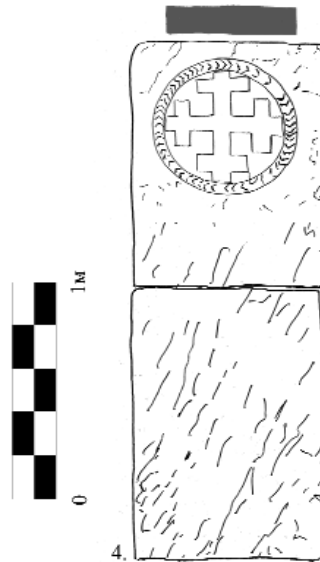

2.

3.

Dejan Bulić, Miloje Nikolić

**SEPULCHRAL EPITAF
OF GRACANICA MONASTERY NEAR VALJEVO**

Summary

During the archaeological exploration of the monastery Gračanica near Valjevo, which took place in 2011, a graveyard site was documented northwards from the church, containing numerous tombstone evidence of burials during the 19th and 20th century. Based on tombstones bearing inscriptions from the 19th century, all of the tombstones from the same period can be precisely dated. Most of the tombstones were implanted into the ground accompanied by grave constructions or horizontal tombstones. One of the nine inscriptions is dedicated to Milosav Veselinović, whose surname has thus far mistakenly been cited as Tomić, was one of the two patrons of the reconstruction of the church in the early 19th century.

Keywords: monastery Gračanica, Valjevo, 19th century, tomstones, patron, epitaphs.

Чланак примљен: 26. 04. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 08. 2012.